

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.177.13>

Data przesłania artykułu: 10.02.2022

Data akceptacji artykułu: 22.05.2022

JANA VRAJOVÁ

Uniwersytet Palackiego w Ołomuńcu, Republika Czeska

(Palacký University in Olomouc, Czech Republic)

Realismus a dekadence jako „nákaza“ v dobové řeči o literatuře 19. století

Realism and Decadence as a “Contagion” in 19th-Century Discourse on Contemporary Literature

Abstract

The aim of this paper is not to analyze the thematization of diseases (whether specific or general) or contagion expressed in literary form, but to explore the ways in which the discourse of contemporary literary criticism applied imagery associated with disease to descriptions of shifting literary norms in conjunction with changing cultural and social paradigms of the time.

Keywords: contagion, the 19th century, Czech literature, literary criticism

Realizm i dekadencja jako „zaraza” we współczesnym języku o literaturze XIX wieku

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu nie jest analiza tematykacji chorób (czy to konkretnych, czy to ogólnie pojmowanych) lub zjawiska infekowania w wypowiedziach literackich. Ma natomiast za zadanie sprawdzenie, w jaki sposób obraz choroby był w ówczesnym języku tekstów krytycznoliterackich czeskich periodyków metaforycznie odnoszony do dyskursywnego (kierunkowego) przeobrażenia norm literackich przez powiązania z ówczesnymi paradygmatami kulturowymi i społecznymi.

Słowa kluczowe: zaraza, XIX wiek, literatura czeska, krytyka literacka

Čím budeme více mluvit o ‚nervosní době‘, tím více lidí bude považovat za svoji povinnost shledávat i v sobě příznaky nervosy, a poněvadž od domněle nemocného je k opravdu nemocnému jen krok, snad se nám pomocí jasnovidných básníků-věštců a lidumilných filosofů přece stane dekadentní konvenční lež tak běžnou a familierní, že se nám podaří doopravdy zúpadkovět a zbavit se toho sprostého moderního selského zdraví.

Candide. (1902) O dekadenci. Causerie. *Rozhledy*, roč. 12, č. 11, s. 313–316.

Rozvažování nad tématem nákazy jako metaforického prostředku literárně kritické řeči českých autorů 19. století ve vztahu k realismu bych ráda uvedla citací pasáže z rané studie F. X. Šaldy nazvané *K otázce dekadence* z roku 1895¹. V ní autor popsal, jak metaforizace chorob v literárním životě probíhala, a zásadně tento způsob myšlení napadl: „Jisto je, že každé nové literární hnutí, nový proud jeho, určitý nový typ naráží na *odpor* soudobého mravu, společnosti, hromady. Každé literární hnutí (i to, jež dnes překonáno, jeví se nám jako ryze konzervativní) bylo na *počátku* svém, kdy se zrodilo, kdy poprvé vběhlo bílé, pružné, opilé sluncem do měkkého písku arény, *revoluční*. Dnes víme zcela určitě, jak revolučním byl ve svých počátcích klasicismus, jak romantismus, jak realismus a naturalismus. Dnes víme také zcela určitě, že kdekoliv se vyskytá zápas mezi novým a starým proudem, hned formuje se otázka choroby a nemoci [zvýraznila JV], a jeden směr pohazuje jím jako blátem druhý. V boji mezi klasiky a romantiky spílají první druhým: vy chorobní, vy výstřední, vy nezdraví – a druzí prvnímu stejně: vy bezmocní, vy starci, vy sešlí věkem, vy choří. Každá strana vyčítá druhé a **jen druhé nemoc** [zvýraznila JV] a reklamuje pro sebe, jen pro sebe, **zdraví** [zvýraznila JV], mládí, sílu“. (Šalda, 1925, s. 134)

Šalda tedy potvrdil zaužívanost opozice zdraví x nemoc v myšlení o uměleckých směrech, následně pak připomněl práci Charlese Sainte-Beuve, v níž na otázku, kdo je romantik a kdo klasik, autor odpověděl, že klasik je člověk zdravý a romantik člověk nemocný. Šalda jakožto propagátor moderní kritiky tento metaforizující trend v literární kritice razantně odmítl a spojení „literární nemoc“ označil za „prázdné slovo, které necharakterizuje, které jen popírá.“ (Šalda, 1925, s. 135) K této studii se ještě vrátíme v souvislosti s dobovou reflexí dekadence, nyní se však soustředíme na problematiku literárního realismu v české literatuře druhé poloviny 19. století.

Počátky realismu v literatuře se v českém prostředí pojí s národně-obrozo-
vacím procesem a s ním spojeným akcentem na společenskou roli literatury, v jejímž rámci byla zdůrazňována primárně její výchovná funkce. Dokud jakákoli,

¹ Tato studie vznikla díky finanční podpoře Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci v letech 2018–2021 z Fondu pro podporu vědecké činnosti. *Tvorba Terézy Novákové v diskurzivním různohlasí přelomu 19. a 20. století* FPVC2018/16.

třeba i nová tvůrčí tendence v umění tuto funkci respektovala, nebyla kritickou obcí vnímána negativně. Tak ani realismus, dokud byl vnímán jako směr, který v sobě slučuje „ideál a pravdu“ (Hrzalová, 1965, s. 84–85), nebyl považován za něco škodlivého, české literární úsilí narušujícího. Zásadní polemiky o realistické zobrazení v literatuře započaly na konci sedmdesátých a počátku osmdesátých let 19. století vášnivými diskusemi o překlady textů Emila Zoly do češtiny (viz Václav Schulz: *Zolovy senzační romány*, 1880; Josef Durdík: *O některých vadách nynějšího vkusu*, 1881) – tedy vlastně s pronikajícím naturalismem, je však potřeba mít na paměti, že dobově byl naturalismus vnímán jako vyhrocená varianta realismu (tak jej vnímá ještě i Hostinský 1891). V této souvislosti se začíná postupně objevovat odmítnutí směrových tendencí realismu a naturalismu jako nežádoucích, ba chorobných. Tak se na příklad v referátu o německé literatuře objevuje v *Hlídce literární* v roce 1890 spojení „chorobný naturalismus“, který „byl z ciziny importován, jenž se zlomyslnou radostí líčí ošklivost přírody“. Je ovšem postaven do kontrastu ke „zdravému realismu“, který měl vystřídat umělecký a etický idealismus (O. p., 1890, s. 353). Opozice zdravý v. nemocný zde byla využita pro distinkci morálně akceptovatelných a naopak neakceptovatelných literárních textů, tedy pro posouzení jejich společenské škodlivosti. Bude ještě ukázáno, že využití metafory nákazy či nemoci vztažené na literaturu mělo vždy co do činění se sociálním či sociologickým aspektem, s ohledem na stav celé společnosti, nikoli výlučně na stav literatury. Zmíněná *Hlídka literární* byl konzervativně založený časopis, v němž byly publikovány názory ovlivněné katolicismem. To, že právě na této straně názorového spektra realismus a naturalismus nebyl z mravního hlediska příliš vítán, je srozumitelné. Jako o nezdravém a chorobném o něm mluvil o něco později ve svém referátu o slovinské literatuře František Štingl v jiném katolickém periodiku *Vlast*. Ten přímo vztáhl realismus ke katolickému smýšlení a označil jej za nemoc: „Z katolického stanoviska slušno směr ten [realismus] jako chorobný a nezdravý odsouditi.“ (Štingl, 1891/92, s. 715) Část textu věnoval Štingl sbírce Antona Aškerce *Balady a romance* a též v tomto případě se zmínil o „básníkově nezdravém realismu“. (ibidem) S metaforickým označením realismu jako něčeho nezdravého, přímo jako o nákaze se psalo v témže časopise o několik let později opět. Tentokrát v roce 1902 v článku Projev Tiskové ligy k situaci. Tisková liga měla ve svých stanovách obranu katolického náboženství a osobní čest jednotlivců, kněží i laiků, ale také propagaci kulturních aktivit spjatých s katolickou církví. (Jiroušek – Škrdle, 1901/92, s. 572) Ve svém prohlášení se vztáhla k charakteru české literatury následovně: „Přehlédajíce pak nivy českého písemnictví, setkáváme se tu stále v poezii i próze s nezdravými názory, které kotví v materialismu, feminismu a nepoutavém racionalismu. V předvádění chyb skutečného života hoví se drsnému realismu a umlčují se veškeré projevy náboženských citů... Litovati jest, že v poslední době zvláště překlady prací z francouzské literatury, které jsou téměř napařád plny nevěry nemanželské, přechází nákaza v čistou kdy-si půdu písemnictví českého“ (Jiroušek – Škrdle, 1901/92, s. 571) Tisková liga se

tímto prohlášením distancovala od povrchnosti a ateizace české společnosti, kterou popsala v nejružnějších oblastech (kromě literatury též žurnalistika, drama, obrázkový tisk, vědecké revue, malířství a sochařství ad.). V závěru pamfletu pak jeho autoři vyzývali k pomoci „v díle očisty tisku a veškerého veřejného i vnitřního života ode všech proudů protikřesťanských“. (ibidem, s. 572)

Kritický hlas vůči realismu se ale neozýval pouze z katolických pozic – k jeho literární podobě se vyjádřil například i Jaromír Hrubý, když v *Osvětě* publikoval studii o Ivanu Sergejeviči Turgeněvovi. Poměrně mírumilovně konstatoval, že „mladé pokolení se vrhlo v náruč čirého realismu, zahaleného až příliš často v liberální fráze (Hrubý, 1884, s. 199), avšak o nihilismu, který Turgeněv dle něj jako první „rozpoznal a dal mu jméno“, již hovoří jako o nemoci, která schvátla Rusko (ibidem).

Výraznou souvztažnost literární produkce s děním ve společnosti a realistickými tendencemi (opět nikoli pouze literárními) emotivně připomněla v roce 1895 Eliška Krásnohorská. O realismu literárním se zmínila víceméně okrajově, zdůraznila, že ona sama volala již v předchozích letech po realismu v literární tvorbě, ovšem realismu „ušlechtilém, který jediný jest v umění na svém místě“. (Krásnohorská, 1895, s. 95) Charakterizovala aktuální období jako literární revoluci, která je ale zahájena „valně také z příčin neliterárních, a názvem realistů octli jsme se u zřídla, ze kterého se hlavní proudy revoluční řinou“. (ibidem, s. 96) Tím připomněla, že s termínem realismus v té době velmi aktivně zacházel též Tomáš Garrigue Masaryk v souvislostech obecně kulturních, ale též politických. Toho ostatně označila ironicky za „velmistra realistů“ a vytýkala mu, že zejména mládež vede k odklonu o zápas o českou národnost s tím, že již není potřeba se obávat o český jazyk a jeho budoucí existenci. Následně uvedla množství soudobých příkladů ukazujících pravý opak – boj o češtinu na úřadech, školách, neshody ve farnostech atp. a dodala, že „za takovýchto poměrů chce nás učiti realismus, abychom přestali se vzněcovati k vlasteneckému vytrvání, abychom se posmívali projevům vlastního zápalu národního, abychom s potupou odhazovali zbraň tak mohutnou, jakouž bylo a bohdá dosud jest okřídlené slovo básnické, volající k nám přímo do bojů politických svoje útěchy, svá povzbuzení i svá napomenutí!“ (ibidem, s. 97)

Krásnohorská sice nevyužila přímo metaforu nemoci při označení negativního vlivu realistů na českou společnost, však obrazného vyjádření využila rovněž, když mluvila o „kabalistickém zaříkání“ a o „otravě nejsvětějšího citu v nejedné mladé nesamostatné duši.“ (ibidem, s. 97)

V souvislosti s napadáním Masaryka jej ještě v roce 1920 v přednášce nazvané *Klepy* a pronesené 25. 4. na Staroměstském náměstí pod širým nebem bránil soudobý popularizátor vědy, autor lidových přednášek, středoškolský učitel chemie Alexandr Batěk proti spojování jeho (Masarykova) jména s označením realismu jako „otravy duše, odnárodnění, odmrazení, odslovanění“, dále se pokoušel vymýtit patrně dobově rozšířenou tezi tvrdící, že „Masarykův realismus byl prý vočkován do těla našeho národa z Vídně a stal se nákazou podporovanou Němci

a židy; tato německožidovská nákaza pronikla prý do celého těla, takže v Čechách vládne prý cizí duch“. (Batěk, 1920, s. 7)

Jestliže jedna tendence navazující na zmíněné podněty Krásnohorské a školy národní vůbec bojovala za společenské „zdraví“ ve smyslu ochrany češtiny proti němčině a proti pronikání nežádoucích mravních poklesků skrze překlady zahraniční (zejména francouzské) literatury, druhá skupina rekrutovaná spíše z mladé generace v devadesátých letech diskutovala především o tom, co je to dekadence a jestli její projevy v umění i mimo ně ovlivňují negativně (chorobně) duchovní klima doby. Arnošt Procházka (významná postava české dekadence) na počátku devadesátých let pod pseudonymem Gabriel Moton publikoval stat' Glosa k dekadenci, v níž vytyčil její hranice – odmítl ji vnímat jako směr ovlivněný epochami, ideály či módou, ale definoval ji jako „absolutní dekadenci končící sama v sobě“. Při použití opozice zdraví x nemoc výrazně oddělil v duchu modernistického vnímání individuality prospěch jedince od prospěchu společnosti: „Absolutní dekadence. ... *Svrchované zdraví individuálně, jednotlivcově, ale morová nemoc společnosti celku*“. (Procházka, 1893/94, s. 116)

V recenzi sbírky *Zazděná okna* Jiřího Karáska ze Lvovic na Procházkou nepřímo reagoval F. V. Krejčí, když o dekadenci mluvil jako o chorobě (zde přímý odkaz na výše zmíněné Procházdkovo tvrzení o zdraví jedince a nemoci společnosti) a za dekadentní označil (opět metaforicky) vše, co je již v určitém literárním směru zplanělé, za vrcholem.

„Romantikem, realistou atd. lze býti do jisté míry kdykoli; dekadentem však jen v jistém momentu sociologickém a historickém. ... Nepokládám za upřímného a důsledného dekadenta v umění, kdo není dekadentem jako člověk a jako člen jisté společnosti v jistém momentu, který odpovídá biologicky onomu momentu, jež v literatuře zoveme dekadencí. Dekadence jest výraz rozkládající se společnosti a individua tím uvolněného, chorobně zjemnělého a kultivovaného a tak při všem bohatém rozvoji nesoucího zárodek rozkladu a hniloby jako jeho okolí. Naši dekadenti neradi slychají názor, že směr jejich je chorobný. Alespoň jednotlivcům prý není, i když o společnosti to připustíme. Ovšemže ne v doslovném znění výrazu, a představovati si, jako některé kruhy, každého moderního dekadenta jako tuberkulosního pološilence jest směšno. Ale choroba jest zde myšlena jako jistý stupeň ve stupnici hodnot biologických. Co překročilo vrchol svého rozkvětu, co jest přezrálým, přejemnělým, třeba to i žilo co nejbohatěji, ztrácí svou životní jednotu, tuhé pouto organismu popouští a úplný rozklad, třeba i sebe vzdálený, jest koncem, ku kterému organismus spěje.“ (Krejčí, 1894/95, s. 39)

Do této diskuse zazněl názor navazující na myšlení Elišky Krásnohorské a obecně školy národní – že totiž dekadenci není v českém prostoru možno akceptovat proto, že neodpovídá původní české tradici, ale je importována ze západu. Takto smýšlel v *Literárních listech* např. Jan Vorel: „Dekadence, jak viděti, jest názor života a světa jedinečný, *individuální*. Jako každý názor jej respektujeme, všechny invektivy stranou. Stavíme se proti němu jen z toho důvodu, že ne-

ní organickým plodem našeho historického vývoje. Jest přinesen ze západu, přejat, jest pouhou imitací. Nevykládá a nereprodukuje nic *našeho*, vše cizí.“ (Vorel, 1894/95, s. 6) Tento názor ovšem nesdílel autor recenze v *Literárních listech* románu F. X. Svobody *Noví vesničané*, vystupující pod zkratkou A-a. Zdůraznil v ní připravenost českého kulturního prostoru pro akceptování dekadence a vnitřní souznění s ní: „Mohl-li kdy v českém vzduchu povstati a vzrůstí realismus, pokrokářství, ‚dekadence‘, plyne z toho nutně, že musela ke všeobecné formaci duchů českých, že citově i myšlenkově musela tu býti mateřská lůna, v nichž mohly se ujati: kdyby byly jenom z ciziny přineseny jako módní předmět a libůstka jednoho, či dvou lidí, mohly by se snad na chvíli, efemerně, zablesknouti, ale nikdy delší dobu existovati a evolovati.“ (A-a, 1894/95, s. 329)

Nyní se vraťme k Šaldově v úvodu tohoto referátu připomenuté studii o dekadenci, která vyšla právě v letech, z nichž jsou zmíněné citáty (tedy 1894/95). V ní totiž věnoval rozsáhlou pasáž právě metafoře nemoci aplikované na dekadenci: „Všechny námitky odpůrců dekadence sbíhají se nakonec, vrcholí a zahrnují jedním odsuzujícím termínem: *nemoci, choroby*.“ (Šalda, 1925, s. 213) Nežůstal však u tohoto konstatování, ale ptal se po podstatě takto označovaného, po definici nemoci. Odhalil planost takto formulovaných vyjádření, popsal de facto jejich rétoričnost, konstatoval, že „pouhým holým odsouzením slovy a hesly, jako: nemoc, choroba atd. není nic poznáno, vyšetřeno“: (Šalda, 1925, s. 213) Když kritikové volí lexikum z oblasti onemocnění v souvislosti s dekadencí, vnímají život společnosti analogicky k životu jedince – od jeho začátků, dětství, doby vrcholu – dospělosti, až po stáří, úpadek sil, dekadenci. S tím, že je společnost vnímána jako živoucí organismus a je antropomorfována, Šalda nesouhlasil. (Šalda, 1925, s. 216) A nesouhlasil ani s tím, že by měla být literatura „odrazem soudobých mravů“. (ibidem) Argumentoval tím, že často je právě zřetelný „citelný a bolestný rozpor mezi *soudobým mravem*, soudobou kulturou a *rázem soudobé literatury*“. (ibidem) Společnost, kulturu, literaturu vykládal nikoli jako dějiny komunity, organismu, ale dějiny individua (ibidem). A individualismus v umění nepokládal za chorobu, nýbrž za „podstatný a pojmově nutný požadavek každého společenského rozvoje“. (Šalda, 1925, s. 217)

Šalda však poukázal ještě na jinou charakteristiku dekadence v souvislosti s nemocí – a to skrze oblibu zobrazovaného předmětu: „chorobně zcitlivělé umění, které miluje nemoc, utrpení, bídu těla i duše se zvláštní a výlučnou zálibou a tak ohrožuje společnost – přílišností svého altruismu“. (Šalda, 1925, s. 218) Vysvětloval takovou interpretaci dekadence jako reakci na parnasistní tvorbu, o níž mluvil jako o objektivní, plastické a stoické. Aniž by jmenoval, odvolával se na kritiky dekadence, podle nichž právě tento směr „zjednal nemoci přístup do umění“, zjednal jí domovské právo v uměleckém světě, z něhož byla dříve vypuzována. (Šalda, 1925, s. 137) Tak jako předchozí zmíněné ukázky týkající se práce s metaforou nemoci ve vztahu k literatuře, i Šaldova práce směřuje svou podstatou k otázce

mimoliterární, kulturně společenské, ovšem literaturu vždy provázající – k otázce mravnosti v umění, k otázce společenské angažovanosti umění.

Jak jsme mohli sledovat na uvedených příkladech, které by bylo ještě možno zmnožovat, metafora nemoci byla v dobové řeči o literatuře v druhé polovině 19. století a na přelomu století užívaná jednak jako varování před pronikáním cizorodých prvků do křehce etablované česky psané literatury, jednak jako zdvižený prst nad možností mravního úpadku s tím kterým literárním směrem přicházejícím. V návaznosti na myšlení Susan Sontagové o způsobech metaforizace nemoci nám dobový materiál potvrdil tezi o tom, že v 19. století se stávaly metafory nemoci prostředky (někdy až agresivními, v každém případě však velmi naléhavými) vyjádření nesouhlasu či odporu s daným stavem a mohly být silným manipulativním prostředkem – viz E. Krásnohorská. Tento typ metaforizace je spjat s představou nemoci jako něčeho, co je třeba potrestat, v případě literatury tedy z ní vymýt. (Sontagová, 1997, s. 58) Sontagová připomínala, že všeobecně rozšířené psychologické teorie nemoci připisovaly konečnou zodpovědnost za onemocnění i za uzdravení pacientovi samému. (Sontagová, 1997, s. 58) Od organismu společnosti se těmito metaforami požadovalo, aby si svou „nemoc“, svůj úpadek, uvědomil a sám se očistil, navrátit k původnímu (dobrému) stavu. Až generace modernistů, zdůrazňujících individuum a individualismus, prostřednictvím Šaldova článku o dekadenci tento způsob myšlení napadla a rozbíjela.

Použitá literatura

- A-a. [František Xaver Svoboda] (1894/95). Noví vesničané. [recenze] *Literární listy*, roč. 16, č. 20, s. 327–329.
- Batěk, A. (1920). *Klepy. Přednáška pod širým nebem*. Praha: Batěk.
- Hrubý, J. (1884). Ivan Sergejevič Turgeněv. *Osvěta*, roč. 14, s. 193–202.
- Jiroušek, T. J. – Škrdl, Tomáš. (1901/02). Projev Tiskové ligy o situaci. *Vlast*, roč. 18, č. 6, s. 570–572.
- Krásnohorská, E. (1895). České básnictví posledních dvou desetiletí. *Osvěta*, roč. 25, č. 1, s. 91–99.
- Krejčí, F. V. (1894). K poměrům naší literatury a kritiky, *Rozhledy* 3, s. 553–560.
- Krejčí, F. V. (1894/95). Jiří Karásek: Zazděná okna. [recenze] *Literární listy*, roč. 16, č. 2, s. 38–39.
- Krejčí, F. V. (1895). Nové proudy a dekadence, *Rozhledy* 4, s. 12–16.
- Krejčí, F. V. (1896/97). K dnešnímu stavu mladého hnutí. *Rozhledy*, roč. 6, č. 5, s. 193–197, č. 6, s. 247–251, č. 7, s. 306–313, č. 8, s. 350–355.
- O. p. (1890). Časopisy. Přehled písemnictví kontinentálního od července r. 1889 až do července r. 1890. *Hlídky literární*, roč. 7, č. 9, s. 351–355.
- Moton, G. [Procházka, A.] (1893/94). Glosa k dekadenci. *Literární listy*, roč. 15, č. 7, 16. 3. 1894a, s. 115–116.
- Sontagová, S. (1997). *Nemoc jako metafora*. Praha: Mladá fronta.
- Šalda, F. X. (1925). *Juvenlie. Stati články a recenze z let 1891–1899*. Praha: Štorch-Marien
- Štingl, F. (1891/92). *Slovinská literatura v roce 1890 a 1891*. *Vlast*, roč. 8, č. 9, s. 715–716.
- Vorel, J. (1894/95). Národní román. *Literární listy*, roč. 16, č. 1, s. 1–7.